

Floor Rombout & Olle Spoelstra

Dier, natuur en mens

Werkboek

Redactie:

Lowieke Vermeulen, Dyane Til &
Marloes Boere

Boom | Amsterdam

Inhoud

Hoe gebruik ik dit boek?	7
Kwestie 1: Verschilt de mens van (andere) dieren?	10
Oriëntatievragen kwestie 1	12
1. Aristoteles – De mens is een dier dat kan denken	14
2. René Descartes – Mechanistisch wereldbeeld	17
3. Menselijk exceptionalisme en religie	20
4. Charles Darwin – Evolutietheorie	21
5. Helmuth Plessner – Excentrische positionaliteit	23
6. Lori Gruen – Hedendaagse evolutietheorie	25
Afsluiting kwestie 1	30
Oefentoets kwestie 1	31
Kwestie 2: Hoe om te gaan met andere dieren?	34
Oriëntatievragen kwestie 2	36
7. Immanuel Kant – Plichtethiek	39
8. Peter Singer – Utilisme	41
9. Tom Regan – Plichtethiek	46
10. Josephine Donovan en Carol Adams – Zorgethiek	50
Vragen bij het kader Universele dierenliefde?	54
11. Martha Nussbaum – Moderne deugdetiek	55
Afsluiting kwestie 2	58
Oefentoets kwestie 2	61
Kwestie 3: Wat is de waarde van natuur?	64
Oriëntatievragen kwestie 3	66
12. Antropocentrisme	68
13. Paul Taylor – Biocentrisme	71
14. en 15. Aldo Leopold – Ecocentrisme & Arne Næss – Diepe ecologie	74

16. Steven Vogel – Postnaturalisme	78
Afsluiting kwestie 3	82
Oefentoets kwestie 3	83
Kwestie 4: Hoe kunnen we de samenleving inrichten om te zorgen voor een rechtvaardige verdeling van natuurlijke hulpbronnen?	86
Oriëntatievragen kwestie 4	88
17. Garrett Hardin – De tragedie van de meent	90
18. Garvan Walshe – Ecolibertarisme	96
19. Sue Donaldson en Will Kymlicka – Politieke vertegenwoordiging voor dieren	101
20. Thomas Pogge – Liberaal-egalitarisme	104
21. William Ophuls – Eco-autoritarisme	108
22. Murray Bookchin – Communalisme	112
Afsluiting kwestie 4	115
Oefentoets kwestie 4	116
Kwestie 5: Is er een fundamenteel andere houding nodig ten opzichte van de natuur?	120
Oriëntatievragen kwestie 5	122
23. Ecomodernisme	125
24. Wendell Berry – Lokalisme	129
25. Val Plumwood – Ecofeminisme	132
26. Vandana Shiva – Anti-imperialisme	137
Afsluiting kwestie 5	140
Oefentoets kwestie 5	141
 Didactische literatuur	 145
Bronnen voor casussen	147

Hoe gebruik ik dit boek?

Dit is het werkboek voor leerlingen bij het tekstboek *Dier, natuur en mens*. Met deze lesboeken kun je je voorbereiden op het eindexamen filosofie havo in 2026-2029 over dierethiek en milieufilosofie. De bijbehorende syllabus, getiteld *Mens, dier en natuur*, is te vinden op examenblad.nl. Het eindexamen is gebaseerd op de syllabus. In het tekstboek wordt de leerstof op een toegankelijke manier uitgelegd en in dit werkboek staan leervragen, toepassingsopdrachten en oefentoetsen om de stof beter te begrijpen en te oefenen voor je eindexamen.

OPBOUW VAN HET WERKBOEK

Het examenthema *Dier, natuur en mens* bestaat uit vijf kwesties:

1. Verschilt de mens van (andere) dieren?
2. Hoe om te gaan met andere dieren?
3. Wat is de waarde van de natuur?
4. Hoe kunnen we natuurlijke hulpbronnen rechtvaardig verdelen?
5. Is er een fundamenteel andere houding nodig ten opzichte van de natuur?

Deze vijf kwesties beschrijven de dierethiek en milieufilosofie vanuit verschillende invalshoeken: kwestie 1 gaat over antropologie, kwestie 2 over dierethiek, kwestie 3 over milieufilosofie, kwestie 4 over politieke filosofie en in kwestie 5 komen verschillende invalshoeken samen om een kritische blik te werpen op onze huidige maatschappij. Per kwestie komen verschillende filosofische posities aan bod.

OPBOUW PER KWESTIE

Dit werkboek volgt de structuur van vijf kwesties. Per kwestie zijn verschillende soorten opgaven gemaakt.

Elke kwestie begint met een **oriëntatie**. Dit zijn opgaven die je maakt voordat je de kwestie in het tekstboek hebt gelezen. De opgaven in de oriëntatie zijn bedoeld om aan de hand van voorbeelden een eerste indruk te krijgen van de centrale vraag en om relevante voorkennis te activeren.

Daarna volgen opgaven **per filosofische positie**. Met *oefenvragen* oefen je om de leerstof bij deze posities toe te passen op voorbeelden. Deze voorbeelden komen uit het dagelijks leven, uit de wetenschap, uit cultuur en literatuur en uit de filosofische traditie, net zoals de voorbeelden die in eindexamens worden gebruikt. Als er een

primaire tekst is opgenomen bij een filosofische positie, staan ook daarover oefenvragen in dit werkboek.

Na de oefenvragen staan bij elke positie ook de bijbehorende *eindterm* en enkele *kennisvragen*. De eindterm beschrijft wat je precies moet leren voor je eindexamen. De kennisvragen gaan over alle begrippen en argumenten in de eindterm. Ze sluiten aan bij het tekstboek, zodat je ze aan de hand daarvan kunt beantwoorden. Het beantwoorden van deze vragen helpt je om na te gaan of je deze positie begrepen hebt. Op je examen moet je vragen als deze zonder al te veel moeite kunnen beantwoorden. Bij de hoofdstukken 6, 8 en 15 vind je in het tekstboek primaire teksten. Dit zijn teksten die geschreven zijn door de filosofen die in deze hoofdstukken besproken worden. Om je te helpen deze teksten te lezen en te begrijpen, beginnen deze daarom met enkele *vragen bij de primaire tekst*.

Bij kwesties 1, 2, 3 en 4 is een extra positie opgenomen. Deze posities sluiten aan bij een hoofdstuk of kader in het tekstboek. Ze passen heel goed bij de centrale vraag in de kwesties, maar zijn geen verplichte leerstof voor het eindexamen.

Aan het eind van elke kwestie volgt een **afsluiting**, waarin je de filosofische posities uit deze kwestie samenvat en vergelijkt en waarin je jouw onderbouwde mening over de centrale vraag geeft. Daarnaast is er een **oefentoets** met opgaven over de verschillende filosofische posities, waarin je deze toepast, vergelijkt en evalueert, net zoals op je eindexamen.

Veel succes met het leren voor je eindexamen! De uitwerkingen van deze opdrachten zijn beschikbaar via je docent.

Olle Spoelstra en Floor Rombout

1

Kwestie 1

**Verschilt de
mens van
(andere) dieren?**

ORIËNTATIEVRAGEN KWESTIE 1

1. Sorteert deze eigenschappen op onderstaande as: waar hoort de eigenschap volgens jou?

Uniek voor mensen

Geldt voor alle dieren

- a. Gereedschap gebruiken
- b. Eten
- c. Cultuur hebben
- d. Kunnen nadenken
- e. Doelgericht iets doen
- f. Bewegen
- g. Een ziel hebben
- h. Elkaar pesten
- i. Spelen
- j. Intelligent zijn
- k. Plannen maken
- l. Taal gebruiken
- m. Emoties voelen
- n. Sterke familiebanden onderhouden
- o. Seks hebben voor hun plezier

2. Lees het gedicht 'Andermans hond' van Joke van Leeuwen.

Ik ging niet wandelen met de hond,
de hond ging wandelen met mij.
Kijk, zei hij, kijk, zo doe je dat:
je snuffelt wat, je kruipt eens
onder groen, je doet daar wat je
daar moet doen, je kwispelt –
nee dat kun je niet – loopt achterna
wat vleugels heeft, je rolt je op je
ene zij, je andere zij, je ene zij,
je mond staat op de tocht, je zoekt

in woorden naar een geur, bij grenzen
naar vreemd vocht, hoort woest geroep
van groepen mensen als blaffen aan,
verstaat alleen je naam
en Lig en Koest en Af.

- a. Geef je eerste reactie op het gedicht door onderstaande zin aan te vullen: 'Dit is een ... gedicht over ...'
 - b. Werk deze eerste reactie verder uit: wat merk je op aan dit gedicht dat past bij deze eerste reactie?
 - c. Hoe denkt de auteur van dit gedicht over het verschil tussen mens en hond? Op welke woorden uit het gedicht baseer je dat?
 - d. Kijk nog eens kritisch naar het gedicht. Kun je ook woorden vinden die er juist op wijzen dat de auteur anders denkt over het verschil tussen mens en hond dan je hebt beschreven bij de vorige vraag?
 - e. Wat denk jij nu: is de hond een wezen zoals de mens of verschillen honden fundamenteel van mensen? Leg uit waarom.
3. Stel dat de mens een dier is, zoals biologen denken.
 - a. Is de mens volgens jou dan een dier zoals veel andere dieren, of een uitzonderlijk dier met unieke eigenschappen? Beargumenteer waarom je dit denkt.
 - b. Hebben mensen volgens jou de verantwoordelijkheid om goed voor (andere) dieren te zorgen? Leg dit uit op basis van je antwoord bij a.

WAT WEET JE AL?

4. In deze kwestie staat de vraag centraal wat het verschil is tussen dieren en mensen. Waarschijnlijk heb je al nagedacht over dit onderscheid bij wijsgerige antropologie en heb je kennigemaakt met filosofen die een antwoord geven op deze vraag.
 - a. Schrijf de namen op van filosofen die zich hebben beziggehouden met deze vraag.
 - b. Zet achter elke naam het antwoord op de vraag: 'Het verschil tussen mensen en dieren is ...'

HOOFDSTUK 1

Aristoteles – De mens is een dier dat kan denken

OEFENVRAGEN

1. Hebben de volgende zaken doelen volgens jou? Neem onderstaande tabel over en vul in.

	Wel of geen doel?	Indien ja, wat is het doel?
Ogen		
Stoelen		
Bakkers		
Eikenbomen		
Konijnen		
Mensen		

2. Wie zegt dat ogen als doel hebben om te kijken, doet een descriptieve én een normatieve uitspraak. Leg dit uit.
3. Vul deze tabel in volgens Aristoteles' indeling:

	Planten	Dieren	Mensen
Vegetatieve ziel			
Sensitieve ziel			
Rationele ziel			

[...] binnen twee maanden vormde ze combinaties van twee woorden, zoals ‘eten-meer’ en ‘eten-drinken’, wat Koko gebruikte om cornflakes met melk aan te duiden. Daarnaast begon de gorilla vragen te stellen, waarbij ze oogcontact maakte, haar wenkbrauwen vragend optrok en haar hoofd scheefhield.

Op de leeftijd van 10 jaar gebruikte ze 500 gebaren regelmatig, maar ze kende er dubbel zoveel.

Ze begreep regels en week daar van af door grapjes te maken. Ze was een tijd behoorlijk balorig en gebruikte meestal een scheldwoord als ze een bepaalde verzorger (ene Ron) bedoelde, die haar typisch gorilla-gedrag probeerde aan te leren. Ze schold hem vaak uit voor ‘stupid devil’, echter toen iemand haar vroeg wat daar zo grappig aan was antwoordde Koko: ‘Koko houdt van Ron.’ De belediging was dus niet serieus gemeend.

Bron: Wikipedia | Koko (gorilla)

4. Koko (1971-2018) was een gorilla die op jonge leeftijd gebarentaal kreeg aangeleerd door onderzoekers.
 - a. Beargumenteer met bovenstaande tekst of Koko volgens jou heeft aangetoond dat mensen niet de enige wezens met een rationele ziel zijn.

De woordenschat van Koko kwam overeen met die van een kind van drie. Ook haar ingeschatte intelligentie was ruimschoots groter dan die van een kind van één.

- b. Leg met Aristoteles’ opvatting van de ziel uit of dit aantoonde dat een kind van één **geen** rationele ziel heeft.

KENNISVRAGEN

Een opmerking over de eindtermen:

We hebben de eindtermen overgenomen zoals ze in de syllabus staan. De meeste eindtermen beginnen met de formulering ‘De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat...’ Dit is een verkorte formulering die verwijst naar de uitleg van filosofische vaardigheden in Bijlage 2 van de syllabus. Daarin staat dat elke leerling die examen doet de filosofische posities in de syllabus in eigen woorden moet kunnen uitleggen, kunnen toepassen, kunnen analyseren, met deze posities nieuwe verbanden kunnen leggen, er voor- en tegenargumenten over kunnen geven en een eigen standpunt bepalen. Bij de bullits staat vervolgens stap voor stap aangegeven welke begrippen en argumenten je daarvoor moet kunnen gebruiken.

De kandidaten kunnen uitleggen en evalueren dat volgens Aristoteles de mens een dier is dat kan denken. Daarbij kunnen zij betrekken:

- Aristoteles' classificatie van dieren in een 'ladder van het leven';
- Aristoteles' opvatting dat de ziel de ontwikkeling van levende wezens verklaart en zijn onderscheid daarbij tussen een vegetatieve, sensitieve en rationele ziel;
- Aristoteles' opvatting dat alle levende wezens een inherent doel/*telos* hebben en dat deze opvatting zowel descriptief als normatief is;
- Aristoteles' opvatting over de relatie tussen denken, taal en moraliteit.

1. Leg uit wat het begrip 'menselijk exceptionalisme' betekent.
2. Leg met een voorbeeld uit wat descriptieve uitspraken zijn.
3. Leg met een voorbeeld uit wat normatieve uitspraken zijn.
4. Leg met Aristoteles' opvatting van de ziel uit wat hij onder 'leven' verstaat.
5. Leg uit wat Aristoteles verstaat onder de volgende begrippen:
 - a. vegetatieve ziel,
 - b. sensitieve ziel,
 - c. rationele ziel.
6. Leg uit wat volgens Aristoteles het verschil is tussen:
 - a. planten en dieren,
 - b. dieren en mensen.
7. Leg uit wat Aristoteles' indeling van soorten die de 'de ladder van het leven' genoemd wordt, inhoudt.
8. Leg met je antwoord op vraag 4 uit wat Aristoteles verstaat onder een inherent doel of *telos*.
9. Leg uit dat Aristoteles' opvatting van de *telos* van de mens:
 - a. descriptief is,
 - b. normatief is.
10. Leg uit wat in Aristoteles' opvatting de relatie is tussen denken en:
 - a. taal,
 - b. moraliteit.
11. Leg uit of Aristoteles een menselijk exceptionalist is.